

Милина Ивановић

СЕОСКА КУЋА У КРАЈИШТУ ПРЕОБРАЖАЈ И ТРАНСФОРМАЦИЈЕ¹

Народно градитељство, као део материјалне културе, у послератном периоду, а нарочито последњих деценија, доживљава брз и буран преображај. Село више није у толикој мери одвојено од града. Повезаност је знатно већа захваљујући бољим саобраћајним везама и већим миграционим кретањима. Услед тога и већег ступња развоја, традиционални начин живота се напушта и организује по угледу на градску средину. Међутим, све области у Србији нису се подједнако развијале и економски јачале, нашта су утицали многобројни чиниоци. Да ли се и у коликој мери сеоска архитектура променила, колико се и на који начин прихватају новине, првенствено у развоју и опремању куће, биће сажети подаци прикупљени на територији Босилеграда са околином, познатој у науци као Крајиште.

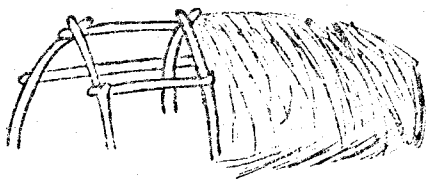
Крајиште је етно-географска област која захвата крајњи југоисток Србије. Са истока се граничи државом Бугарском, са југа републиком Македонијом, са запада је етно-географска област Врањска Пчиња, а са севера етно-географска област Власина. Битна карактеристика ове области је да је то планински крај, са високим планинама, које су утицале да се ова област самостално развија, пре свега због немогућности изградње саобраћајница, што ју је у прошлости чинило непролазном и забаченом. Међутим, због суровости услова живота, становништво насељено на овом подручју је од најстаријих времена било упућено на суседна котлинска насеља у којима је набављало животне намирнице, али и остваривало економску добит.

Друга битна карактеристика је велики број речних долина које су биле значајна за формирање сеоских насеља. Од питомости ових долина зависио је положај, величина и тип сеоских насеља. За разлику од првих насеља, растурених у махале на странама (терасама) речних долина, каква се срећу током прошлог века, садашња насеља су збијена и спуштена поред саобраћајница: Врање—Босилеград, са западне, односно Владичин Хан—Босилеград, са северо-западне, та-

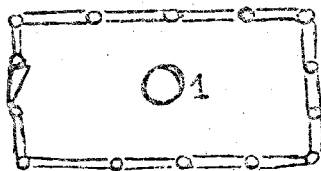
¹ Ово саопштење је увод у један обимнији и студиознији рад којим би било обухваћено целокупно сеоско градитељство на територији Крајишта. Овом приликом је издвојена само сеоска кућа јер је она и најподложнија променама.

ко да су то већ села збијеног, боље рећи друмског типа. Како су промене највеће и највидљивије око већих центара, и важнијих саобраћајница, за обраду теме обухваћена су, из тих разлога, следећа насеља: Горња и Доња Љубата (северно-западно од Босилеграда), Доња Лисина (северно од Босилеграда) као и насеља према Бугарској граници: Рајчеловци и Радичевци. Ради упоређивања обухваћена су насеља Бистар и Јарешник (једино истражено село изразито разбијеног планинског типа).

С обзиром на то да су скоро сва села променила своје првобитно место, и од типично разбијених прешла у ред збијених друмских села, то значи да је станиште у том времену и највише претрпело промена. Најстарије куће којих се ретко који старији мештани, по причању старијих, сада сећају, су приземкиње. То су куће које по изгледу подсећају на колибу или на помоћне зграде какве су се касније градиле. То су објекти са једном просторијом на чијој се средини налазило огњиште. Биле су без прозора и са једним малим вратима. У основи су биле правоугаоне, а костур су чиниле пободене гредице, које су се сусретале у горњем делу. Биле су покривене сламом. Покућство је било доста оскудно. Сем огњишта изнад кога се налазила леса за сушење жита, поред ужег зида налазила се и атула за наћве. Спавало се на рогожама простртим по поду.

Изглед приземкиње (цртеж према огни-
су казивача Ванча Дионисија, рођ.
1920, село Доња Љубата)

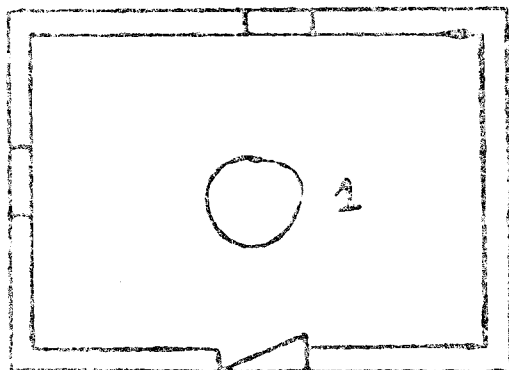

Основа приземкиње (01 -
Огњиште на средини)

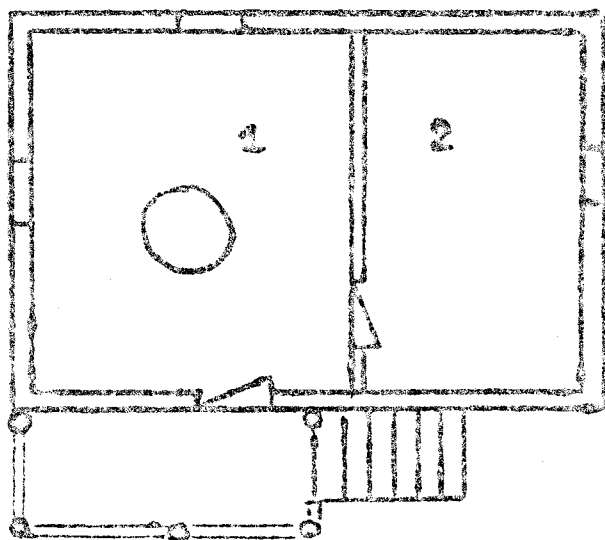
Преласком становника села на нову локацију, почињу да се праве куће од плетера (плота). Сем конструкције зида која постаје нешто јача, кућа добија и темељ, али и даље задржава једну просторију, са огњиштем на средини. Тавана нема већ дим излази кроз кров, врата и мале прозорчиће који су више отвори у зиду него прозори. Кућни намештај је још оскудан. Спава се на поду поред огњишта. Кровни покривач је и даље ражана слама.

Већ почетком овог века куће се подижу на темељ од камена на који належе дрвена греда. „Кућа“ се проширује у хоризонталном правцу. Добија собу у њеном продужетку и са предње стране у једном делу отворен простор на стубовима — „ајат“ (трем). Још се задржава висок кров покривен дебелим слојем ражене сламе коју придржавају лемезници. И поред тога што постаје функционалнија у просторном погледу и даље се живот породице одвија у „кући“, поред огњишта, око кога се и спава. Веза са собом је преко „куће“ на чијој је средини огњиште, са лесом или без ње. У то време појављују се и први ковчези „брашненици“ за чување брашна. На једном од

зидова налазе се „примитивни“ дрвени чивилуци за одело. Соба нема улогу која би јој требала припадати. У њој спавају гости приликом посете, а од покућства налази се мала плехана пећ и понегде ковчег за одело.

Основа сламне плетаре (01 — огњиште на средини „куће“)

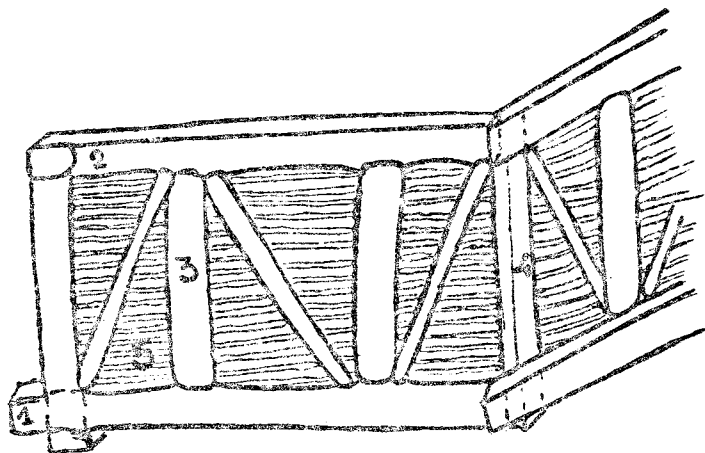
Основа проширене плетаре (1 — „кућа“ са огњиштем на средини, 2 — соба, 3 — „ајат“, трем са стубовима, 4 — камене степенице)

Негде пред први светски рат појављују се прве куће од чатме (плота) покривене ћерамидом. Постављене су на дрвену темељну греду која належе на камени темељ. Испод једног дела куће је подрум. Са предње стране, у једном делу, је „ајат“ (трем). Соба је доста пространа, са већим прозорима, и више светлости, а има и таван. Огњиште почиње да се повлачи према једном зиду. Затвара се са стране. Изнад њега је комин. Прозори на зградама се застакљују, а са спољашње стране су дрвени капци. Између прозорских крила и дрвених

капака могле су се налазити дрвене решетке. Куће се крече, а на крововима су димњаци. Од намештаја се користе столице по собама, треношке у „кући“, дрвени кревети за спавање и др. (пот. 1)

Негде у то време јављају се и прве спратне куће, покривене ћерамидом, са озиданим димњацима на крововима, и окреченим зидовима. Просторије имају веће прозоре, па самим тим бивају и светлије. У приземљу се поред соба налази и ходник, док се на спрату јављају испусти — чардаци. Временом доњи спрат се користи за занатске и угоститељске радње (пот. 2)

Ћерамидне као и спратне куће градиле су се пре првог светског рата од чатме, док се између два рата јавља паралелно са њом и кућа „кованица“. Костур чини дрвени скелет, али испуну не чини плот већ наизменично прикуцане тање облице (баскије) са обе стране дирека, са испуном од блата. Зидови належу на дрвену темељну греду испод које је темељ од камена. Испод „куће“ се обавезно налази подрум „изба“. Унутрашња опрема се не разликује много од претходних.

Конструкција зида куће „кованице“ (1 — темељна греда, 2 — венчална греда, 3 — дирек, 4 — ћошник, 5 — чатма)

Пре почетка другог светског рата у деловима ове области почиње да се пече цигла, али она не узима већег учешћа у градњи кућа. Већа примена домаће печене цигле је тек после педесетих, а нарочито шездесетих година. Прве куће од печене цигле су биле у дрвеном скелету који се у каснијем периоду губи. Остаје темељ од камена којим је озидан и подрум. За покривање се и даље користи ћерамида као доступнији кровни покривач. Што се унутрашње функционалности тиче просторије се прилагођавају потребама. „Кућу“ замењује кухиња у којој се налази шпорет фабричке производње, а често и кревет. Јавља се и више соба у којима сем гостију спавају и укућани.

Осамдесетих година почињу да се граде куће од куповног, фабричког, материјала. Куће су већином спратне и махом искориш-

ћеним поткровљем и обавезним подрумом испод. Намештај у кућама се не разликује од оног у другим крајевима. Фабричке је производње.

Сеоско домаћинство сачињава кућа за становање и помоћне (привредне) зграде. Стамбена зграда, за разлику од других крајева, није била, а ни сада није увучена (сакривена) у дворишту, а често је, нарочито у новије време, одвојена од осталих помоћних објеката. С обзиром на то да је стамбена зграда доминантнија у сваком домаћинству, то се у оквиру наше теме, она и посматра у свом развоју од времена када је на терену можемо пратити. И поред тога што се на терену, а нарочито у мање доступним насељима, очувала у великој мери сеоска кућа, не може а да се не примети да је доста тога и нестало. Стога су проучавање и праћење развоја народног градитељства у насељима Крајишта од великог значаја јер се на тај начин прате и фазе у развоју не само народног градитељства већ и културе становања, а тиме и културе уопште.

Састав земљишта као и његова конфигурација, затим друштвено-економске прилике у прошлости утицале су на то да се зграде у домаћинствима подижу од доступног материјала, материјала који је пружала природа, али је градитељ у њу утиснуо и своје градитељско знање и умеће. Селјак, који је уједно био и градитељ, тежио је временом да створи боље услове за живот, што је првенствено зависило од његових материјалних могућности. Временом млађе генерације прихватају и надограђују искуства старијих формирајући при том и локална обележја сваког типа куће. Материјал за градњу, зависно од сазнања и искуства, временом се мењао, али је дуго времена био онај који се налазио у близини градње.

Развојем комуникација и појачаних миграционих кретања, као и сазнање да се може боље и удобније живети, условило је да се и у овим крајевима почиње живот приближавати градском. Одлазак на сезонски рад у друге крајеве земље, или на рад у иностранство омогућили су стварање јаче економске основе домаћинства и већег улагања у објекте за становање. И поред продора нових материјала и веће универзалности нових објеката, мора се констатовати да стара сеоска кућа — „чатмара“ и „кованица“ још доминира и прилагођава се врло често савременим условима становања. Будући да у тим објектима живе углавном старији чланови породице, чије материјално стање не допушта њихово напуштање, оне и даље „живе“ али им се мења како спољашњи изглед тако и унутрашњост. Тако да оне често не заостају што се унутрашње опремљености тиче за новосаграђеним објектима. У ранијим годинама целокупни живот домаћинства се одвијао у једној, а много касније у две просторије, тек у новије време собе почињу да добијају своју праву намену.

И док су села у прошлости, а нека још и данас у економском погледу заостају, већ се могу видети за ове прилике „луксузнији“ објекти. Економске могућности су последњих деценија у знатном успону, што је деломично последица рада на страни и иностранству. Нови објекти се граде на месту старих или у њиховој близини.

На основу свега изложеног може се закључити, да повољне саобраћајне везе, близина града као и индустријских центара битно ути-

чу на преображај села, што има за последицу и преображај сеоске куће као и живота у њој. Свог удела у овом преображају имају свакако и миграциона кретања која су доста изражена код млађих генерација, које се много лакше и брже одричу старих, а прихватају нове и савремене навике, прилагођавајући их себи.

Milina Ivanović

VILLAGE HOUSE IN KRAJIŠTE

Metamorphosis and transformations

— Summary —

In the area of Krajište, village architecture is more and more disappearing or adjusting itself to new and modern needs. This is obvious in the settlements located near main roads, as well as those near the biggest town in this area — Bosilegrad. The changes in architecture which can be seen on all village houses are the result of better traffic connections and intensive migrations common in the case of the younger generations.
